

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ЛАСКАВИЙ Д.В.

**ФОРМУВАННЯ НАФТОВОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ:
МЕМОРАНДУМ Е.СЛЕЙДА, 1918 р.**

Досліджуються причини, обставини та наслідки появи меморандуму Е.Слейда у 1918 р., його вплив на формування нафтової політики Великобританії.

Значення нафти і нафтопродуктів для сучасної цивілізації та матеріальної культури людства переоцінити не тільки важко, а й просто неможливо. Сьогодні навіть ті країни і народи, які не мають власної нафти, все одно її так чи інакше використовують, бо не можуть обійтися без неї.

Тому більшість країн, хоча й не офіційно, вважає одним із головних завдань своєї зовнішньої політики оволодіти доступом до джерел не відновлюваної стратегічно важливої сировини. Як результат, за останні сто років нафтовий фактор набув чи не найважливішого значення у міжнародних відносинах та світовій політиці.

Першою країною, яка ще на початку ХХ століття, не маючи власної нафти, аби нею оволодіти за кордоном, сформувала нафтову політику і тепер, майже століття по тому, є однією з провідних нафтових держав, була Великобританія. Проте її безцінний досвід боротьби за енергоресурси поки що так і залишається до кінця не дослідженим навіть своєю, доволі численною англійською історіографією, не кажучи вже про закордонну, у тому числі українську. Немає жодної роботи, присвяченої вивченню меморандуму адмірала Е.Слейда *“Про ситуацію з нафтою у Британській імперії”* від 29 липня 1918 року, - документу, який став відправною точкою для формування нафтової політики Уайтхоллу й був першим у своєму роді.

У відомій англійській історіографії є лише декілька робіт, де згадується чи є посилання на меморандум. У 1970 році у *“Хісторікл Джорнал”* з'явилась стаття В.Ротвелла (Університет Ексетера) *“Месопотамія у британських воєнних цілях, 1914-1918”*¹. Її автор наводить лист секретаря Імперського Кабінету Міністрів воєнного часу М.Хенкі до голови Форін офісу А.Бальфура, в якому той просить свого колегу звернути увагу на меморандум Слейда як на *“найбільш життєво важливий документ”*².

Інша згадка меморандуму, більш конкретна і детальна у порівнянні з попередньою, міститься у статті Дж.Гарет Джонса (*“Корпус Крісті Колледж”* у Кембріджі) *“Британський уряд і нафтові компанії 1912-1924: пошук нафтової політики”*, опублікованій у тому самому журналі, але на сім років пізніше³. Автор, характеризуючи буквально двома реченнями меморандум Слейда, зазначив, що адмірал закликав уряд розвивати Англо-перську нафтову компанію (АПНК) і *“Бірма ойл”*, встановити повний контроль над перськими й месопотамськими нафтовими родовищами й усунути від їх розробки ненависну йому *“Роял Датч Шелл”* (*“Шелл”*)⁴.

Однак, визнаючи важливість меморандуму, обидва дослідники разом з тим не бачать в його авторів людини, яка визначила головний напрям

зовнішньої політики Великобританії на Середньому Сході. За словами Г.Джонса, *“цей лист, у якому наголошувалося про необхідність встановити британський контроль за нафтовими районами Середнього Сходу, здається справив глибоке враження на тодішнього секретаря воєнного кабінету М.Хенкі й через нього в цілому на всю нафтову політику на Середньому Сході”*⁵. Такої самої думки дотримується і В.Ротвелл, який пише: *“Хоча Адміралтейство й штаб Військово-повітряних сил представили листи на підтримку встановлення контролю над Месопотамією, є дуже мало сумнівів, що така помітна зміна у відношенні Ллойд Джорджа й Бальфура до Месопотамії як до найбільш важливої для Великобританії території була перемогою Хенкі”*⁶. Ще один англійський дослідник, М.Кент, у своїй книзі *“Нафта і імперія”* також звернула увагу на меморандум адмірала, але зазначила, що у погляді Слейда на майбутнє британської нафтової політики не було чогось дивного⁷.

Що стосується самої нафтової політики, Дж.Гарет Джонс і В.Ротвелл, посилаючись у своїх судженнях на інформативні англійські джерела, у тому числі меморандум Слейда, та історіографію, дійшли цікавого висновку, протилежного очікуваному. За їхніми словами, Великобританія, через внутрішні міжусобиці, ускладнені ворожнечею провідних нафтових компаній, закінчила Першу світову війну так само, як і почала - без зрозумілої та загально прийнятої нафтової політики, і в результаті у 1924 році була так само залежна від імпорту нафти, як і у 1914⁸.

Таким чином, відсутність у відомій історіографії спеціальної роботи з дослідження такого важливого документу, як меморандум адмірала Е.Слейда *“Про ситуацію з нафтою у Британській імперії”*, очевидна, а оцінка діяльності його автора викликає певні сумніви. Виходячи з цього, мета статті полягає у тому, щоб на основі архівних джерел, спираючись на здобутки англійської історіографії, з'ясувати причини, обставини та наслідки появи меморандуму Е.Слейда, вивчити ступінь його впливу на формування англійської нафтової політики на Середньому Сході.

Напередодні та протягом Першої світової війни, незважаючи на палкі дискусії в британських правлячих колах щодо відпрацювання нафтової політики, єдиної лінії так і не було вироблено. Кожен департамент і міністерство, чутливі до впливу або співчуваючі чи то АПНК, чи то *“Шелл”*, виходячи із власних корпоративних інтересів, намагалися ледь не силою схилити інших до прийняття свого бачення майбутнього політики, у тому числі нафтової, на Середньому Сході.

За таких умов британський уряд, знаходячись у залежності від *“Шелл”*, але не бажаючи втрачати АПНК й тим самим підпадати у цілковиту залежність від англо-голландської компанії, був змушений вести подвійну гру як у внутрішній політиці, так і у зовнішній, нікого сильно не підштовхуючи вперед, нікого надто не наближаючи до себе.

Комусь може здатися, що це було звичайне роздоріжжя. Так, можливо, але у той час і за таких обставин ця невизначеність була меншою із двох бід і те, що вона тимчасова, британський уряд продемонстрував у грудні 1917 року, утворивши, всупереч багатьом, Його Королівського Величності Нафтовий Комітет на чолі з Дж.Кедменом. Звісно, що з появою нового

комітету застарілі внутрішні суперечки і протиріччя в британських правлячих колах, спричинені тісним переплетінням державних і приватних інтересів у нафтовій справі, нікуди не зникли, але на шляху до їх вирішення був зроблений великий крок уперед.

Такий захід дозволив Великобританії першою серед союзників і противників створити єдину профільну адміністративну систему, відповідальну за забезпечення нафтою та нафтопродуктами армії й флоту, воєнно-промислового комплексу.

Першочерговим завданням новоствореного комітету стало налагодження добрих стосунків з великими нафтовими компаніями, головним чином з тими, що входили до групи “Шелл” Г.Детердінга. Неодмінною умовою встановлення нових відносин було, безперечно, лояльне ставлення до його компанії якщо не всіх, то принаймні значної кількості урядовців, задіяних так чи інакше у нафтових справах. Тому Кедмен став активно підтримувати чиновників, які виступали за широке співробітництво з “Шелл” й ополчився на тих, хто бачив в англо-голландській компанії прихованого ворога.

Аби перехопити стратегічну ініціативу в конкурентів, постійний член ради директорів і віце-президента АПНК і одночасно спеціальний експерт Адміралтейства з питань нафтової політики адмірал Е.Слейд, використовуючи доступ до секретної інформації нещодавно створеного ним управління морської розвідки, взявся за формування довгострокової нафтової політики, своє бачення котрої він представив Імперському Воєнному Кабінету Міністрів у меморандумі “Про ситуацію з нафтою у Британській імперії” від 29 липня 1918 року⁹.

Звертаючись у листі до адміралтейства й опосередковано - до коаліційного уряду Д.Ллойд Джорджа, Слейд наголосив, що “існує дві точки зору, через які ситуація з нафтою має бути вивчена: стратегія і постачання, причому друге без першого неможливе”¹⁰. “Упродовж війни нам вдавалося в цілому контролювати мореплавство в світі завдяки контролю над станціями з резервним паливом, вугіллям чи то нафтою, й найважливіше не те, буде чи ні майбутнє за нафтою, а те, чи вдасться нам залишити контроль за паливними станціями за собою в принципі”, - зазначив адмірал¹¹. “Якщо втратимо це, то половина нашої морської сили зникне і позиція на морі може стати як ніколи ненадійною”, - писав Слейд і продовжував: “І не буде перебільшенням сказати, що наше життя як Імперії багато в чому залежить від нашої спроможності контролювати резерви палива”¹².

У той же час, за переконанням адмірала, нафта як паливо за різними показниками була значно кращою за вугілля. “Тому найбільшим важливо для нас отримати беззаперечний контроль над настільки великими об’ємами нафти, наскільки можливо”, - підкреслив Слейд¹³. На його думку, “цей контроль мав бути абсолютним і позбавленим будь-якого іноземного втручання, бо у противному випадку закордонні інтереси, чесно чи безчесно, відкрито чи таємно, заважатимуть розвитку британських інтересів”¹⁴.

Причин для цього було більш, ніж достатньо. Одна з них - “величезні прибутки у 20-25 фунтів стерлінгів на рік від продажу нафти і нафтопродуктів в імперії, жодну частину яких іноземні компанії, - застерігав

уряд віце-президент АПНК, - без запеклого бою полишити не збирались”¹⁵. “Якщо британський уряд встановить контроль над джерелом чи джерелами постачань у відповідних пропорціях до потреб імперії, існуюча перевага іноземних нафтових корпорацій залишиться в минулому і в майбутньому ми станемо хазяїнами у власному домі, ким не є зараз”, - зазначив він¹⁶. “Після і тільки після цього стратегічна позиція буде захищена і ми, здатні зберегти володарювання над світовими морськими комунікаціями у випадку іншої війни, з упевненістю дивитимемось у майбутнє”, - наголосив Слейд¹⁷.

За інформацією адмірала до початку Першої світової війни 62,3% від усієї імпортованої Великобританією нафти припадало на США, і за 4 роки воєнного лихоліття ця залежність тільки збільшилася, досягши 80%¹⁸. Іншими словами, якщо наслідувати логіку Слейда, на 4/5 безпека Британської імперії була у руках Сполучених Штатів, головного суперника британського лева у післявоєнному поділі здобичі. Проте найбільша небезпека, на його думку, крилася навіть не стільки у залежності від американської нафти, скільки у спроможності самих США вдовольнити зростаючі потреби Великобританії у нафті й у подальшому.

У меморандумі віце-президент АПНК звернув увагу на низку песимістичних висловлювань президента “Стандард ойл” і сенаторів щодо перспектив американських нафтових полів. Ще на початку 1916 року секретар з внутрішніх справ представив сенату доповідь, у якій стверджував, що більшість нафтових свердловин досягли піку своєї продуктивності і значна їх кількість далі буде тільки виснажуватися¹⁹. І на 1918 рік, експортуючи 20% від загального видобутку нафти й споживаючи нафтопродуктів більше, ніж виробляють, США вже вимушені підтримувати власні внутрішні резерви стратегічної сировини за рахунок ввозу 4 мільйонів тон нафти з Мексики. “І тому цілком логічно буде припустити, що влада Сполучених Штатів не сидітиме, склавши руки і спостерігаючи небезпеку, але на цей значний період приблизно у 10 років ми маємо бути готові до значного скорочення обсягів поставок американської нафти, якщо не припинення їх взагалі”, - застеріг уряд Е.Слейд²⁰.

За його інформацією ситуація в світі з нафтою складалася для Великобританії далеко не найкращим чином. Розробка перспективних родовищ у Росії у найближчий час не уявлялася можливою через триваючу громадянську війну, а зусилля країн Центральної Європи з налагодження нафтової справи на виснажених джерелах Галіції вочевидь були приречені на невдачу. Не додавали оптимізму й румунські нафтові промисли, чия виробнича потужність надалі також могла лише знижуватися і політичний контроль за якими був край ускладнений.

Що стосується Мексики, то, як вважав Слейд, хоча вона й мала на той час величезні розвідані, але ще недоторкані запаси нафти, левову їх частку скоріш за все виборють США. Інші території - джерела нафти, зокрема Британська Бірма й Голландська Східна Індія, мали настільки малі запаси сировини й об'єми видобутку, що якби працювали лише на ринок Британської імперії, то все одно змогли б задовольнити невелику частку від її потреб, які тільки зростатимуть²¹.

За прогнозом адмірала тенденція на зменшення кількості їздових і тяглових коней та збільшення парку моторного транспорту після війни поглиблюватиметься й надалі хоча б тому, що велика частина військових автомобілів невдовзі неодмінно потрапить до рук цивільних, а неспалений кораблями військово-морського флоту об'єм рідкого палива з легкістю згорить у машинах торгового флоту²².

Як результат, згідно з підрахунками Е.Слейда, існуюче на 1918 рік загальноімперське споживання нафти у 10 мільйонів тон на рік у найближчі 5-10 років мало значно зрости. За його інформацією така сама ситуація була й у США та Німеччині. Більше того, обидві країни, ще не дочекавшись кінця війни, вже взяли курс на будівництво великого комерційного флоту, який неодмінно потребуватиме багато нафти. Й обидві держави волею й неволею шукатимуть її джерела за кордоном, куди вже спрямували свої погляди стомлені зростаючим нафтовим голодом Франція, Італія та інші європейські країни, за винятком Румунії та Росії. *“Тому ясно як день, що суперництво неодмінно буде ще більш гострішим і ми маємо зробити все, щоб захистити свої інтереси і не залишитись позаду в боротьбі,* - закликав адмірал²³.

За словами віце-президента АПНК, найбільші нафтові родовища знаходилися у Персії, Месопотамії, Венесуелі, Колумбії та Центральній Америці. Проте, видобуток венесуельської нафти головним чином знаходився під контролем *“Шелл”*, а колумбійська та центральноамериканська сировина вже майже повністю потрапила до рук американських компаній, які спрямують її потік на покриття дефіциту на внутрішньому ринку нафтопродуктів у США та країнах Латинської Америки²⁴.

Однак, на думку Слейда, засмучуватися було не час, бо найбагатші в світі джерела нафти знаходилися недоторканими у Персії та Месопотамії²⁵. Введення у поточному, 1918 році нафтопереробного заводу мало вивести виробничі потужності перських промислів на рівень Румунії й Галіції разом узятих. У своєму листі до уряду він переконував, що по обидва боки від персько-месопотамського кордону відкрито або доведено існування численних великих нафтових полів загальною площею у 360 тисяч квадратних миль, тобто у двічі більше площі нафтоносних земель у Росії, які у майбутньому даватимуть трохи не більше тогочасного видобутку Сполучених Штатів²⁶.

“Якщо названа оцінка хоч де-небудь близька до правди, то це вже дає право вважати, що держава, яка контролює нафтові землі Персії та Месопотамії, беззаперечно контролюватиме головне джерело постачання рідкого палива майбутнього”, - із знанням справи, як колишній голова королівської комісії з інспектування перських родовищ і АПНК, наголосив її віце-президент²⁷. *“Якщо до цього контролю додати ще й володіння запасами вугілля, то держава володітиме усіма видами заправного палива і, у випадку війни, всім диктуватиме свої умови судноплавства”*, - писав він²⁸. *“Сьогодні ми маємо таку владу завдяки вугіллю й найголовніше для нашої національної безпеки не поступитися жодною частиною цього контролю жодній державі”*, - закликав Слейд²⁹. *“Тому ми повинні за будь-яку ціну зберегти нашу владу над персько-месопотамською нафтою та іншими, навіть потенційними, родовищами у Британській імперії,* - продовжував він, - *запобігаючи будь-якому*

*іноземному вторгненню, яким би прихованим воно не було*³⁰.

Завдяки цьому Великобританія у випадку війни мала отримати беззаперечні переваги над усіма іншими великими державами. Однак перш, ніж їх отримати, британські правлячі кола спочатку повинні були піти на певні жертви й приготуватися до захисту своїх прав від усіх і кожного, принаймні так вважав автор меморандуму. *“Конвенції та угоди - це лише не від чого не захищаючий папір, який легко розірвати”*, - двозначно висловився Слейд, скоріше за все натякаючи, що від формальних зобов'язань перед Великобританією легким рухом руки можуть позбутися не тільки її противники, а й вона сама у разі потреби³¹.

Закликаючи Уайтхолл добитися абсолютної безпеки для Британської імперії оволодінням персько-месопотамської нафти, адмірал водночас застеріг, що як тільки уроки ще триваючої війни забудуться, так скоро противники знов візьмуться за старе. Аби вберегтися від цього, на думку Слейда, британці мали уважно пильнувати за будь-яким, навіть ледь помітними рухом суперників і якомога скоріше позбавитися від участі іноземного капіталу у нафтових справах імперії. Бо якою б малою не була частка капіталу, його закордонні власники все одно завжди працюватимуть проти інтересів Великобританії й намагатимуться, у тому числі за рахунок її ресурсів, досягти своєї головної мети - світової монополії на нафту, принаймні так вважав автор меморандуму³².

Велику загрозу британським нафтовим інтересам він вбачав у можливому союзі Німеччини і США, поки що ворогах, але які вже почали закидати вудочки один одному щодо спільної боротьби за стратегічну сировину. За інформацією віце-президента АПНК, монополію на нафту в Німеччині завчасно отримав створюваний за сприяння Німецького банку нафтовий синдикат, який вже взяв на себе зобов'язання так званої *“Німецько-американської нафтової компанії”* та нещодавно здобув німецьку долю у румунських нафтових промислах. *“Створення зараз такого потужного синдикату ясно показує, що Німеччина добре усвідомлює стратегічну важливість володіння домінуючою позицією у питанні контролю за нафтовими поставками, - писав Слейд, - і ми повинні вжити невідкладних заходів, аби так само захистити нашу позицію”*³³.

Проте, найбільшу загрозу британським нафтовим інтересам він вбачав не у ще нествореному нафтовому альянсі Німеччині і США, чого в дійсності цілком могло ніколи й не бути. *“Головна небезпека крилася у голландському концерні “Роял Датч”, що мав контрольний пакет в одній з найбільш важливих так званих “британських компаній”, - дошкульно писав Слейд, маючи на увазі англійську “Шелл”, що входила, нагадаємо, у компанію щиро ненависного йому Г.Детернінга “Роял Датч Шелл”*³⁴. *“Ця компанія таємно торгує нафтою з Німеччиною, але настільки обережно, наскільки потрібно, щоб не потрапити до “чорного списку” і неодмінно відновить ще більш тісну співпрацю з німецьким синдикатом, тимчасово призупинену через війну”*, - підкреслив адмірал³⁵. Однією з умов такого співробітництва, за його інформацією, була вимога німецької сторони номінувати свого представника із широкими контролюючими повноваженнями у раду директорів *“Роял Датч Шелл”*. У такому разі, якщо Німеччині не вдасться отримати доступ до

джерел нафти перемогою у війні, вона все одно обов'язково намагатиметься це зробити мирним шляхом за допомогою англо-голландської компанії³⁶.

Виходячи з цього, вважав Слейд, якою б не була воєнна ситуація, Великобританії за будь-яку ціну потрібно було не тільки утримати, а й надалі розвивати нафтові родовища в Персії як найбільш важливу передумову для продовження експедиції в Месопотамії. Проведений ним із прискіпливістю кадрового військового і викладений у меморандумі аналіз ситуації з нафтою в інших регіонах світу, вкотре яскраво засвідчив, що альтернативи персько-месопотамській нафті не було, причому не тільки для Великобританії, а й для інших країн³⁷. Тому, на думку віце-президента АПНК, нафтова політика Адміралтейства мала полягати у наступному:

“1. Тиснути на уряд для вживання ним більш енергійних заходів задля запобігання будь-якої зі сторони ворога шкоди нафтовим родовищам і промислам у Персії. Це є цілком необхідне для успіху у війні.

2. Штовхати вперед наскільки можливо подальшу розробку нафтових земель у Персії і Месопотамії виключно силами британських компаній.

3. Штовхати вперед подальше дослідження та розробку усіх можливих нафтових земель у Британській імперії виключно силами британських компаній.

4. Сприяти та допомагати британським компаніям встановити контроль над якомога більшою кількістю нафтових родовищ в іноземних країнах за тієї умови (аби контроль не отримали іноземці), що видобута нафта буде продана британським нафтовим компаніям-розповсюджувачам. За допомогою цих нафтових родовищ можна задовольнити наші потреби у мирний час і тим самим приборкати наші власні ресурси на британській території на випадок війни.

5. Виключити з участі у нафтових справах Великобританії всі іноземні компанії у будь-якій формі чи виді, бо така участь буде лише їм допомогою в становленні власного повного контролю і створить величезну небезпеку у будь-якій війні в майбутньому”³⁸.

Зрозуміло, що під словами “будь-які іноземні компанії” Слейд мав на увазі перш за все “Шелл”, а замість “виключно британські компанії” слід читати АПНК. Інакше кажучи, тільки компанія, віце-президентом якої він тоді був, могла стати на захист інтересів Британської імперії. І все, що потрібно було від уряду - лише усунути конкурентів і передати нафтову справу у Персії і Месопотамії виключно їй. Такі, м'яко кажучи, наполегливі побажання, висловлені наказним тоном, в Адміралтействі в цілому сприйняли схвально. Чудово розуміючи, що останнє слово стосовно того, якій англійській нафтовій політиці бути, а якій ні, мав вирішувати уряд. Перший морський лорд Р.Уімісс і перший лорд адміралтейства Е.Гіддіс вже наступного дня після листа Слейда підготували на його підтримку власний меморандум від 30 липня 1918 року³⁹.

“Адміралтейство прагне звернути увагу Імперського Воєнного Кабінету на прикріпленій важливий і повчальний лист адмірала Едмонда Слейда і, таким чином роблячи це, бажає підтвердити у наскільки можливо наполегливій манері всі сформульовані ним загальні принципи і висновки”, - йдеться у преамбулі меморандуму адміралтейства до коаліційного уряду⁴⁰. “Викладені у документі положення адміралтейство вважає незаперечними

*і дивиться на них як на першочергові питання політики і стратегії. Не може бути надто категоричним твердження, - писали Уїмісс і Гіддіс, - що володіння нами рухомою силою мореплавства - вугіллям - було і є одним з видів зброї, яка упродовж багатьох років, особливо останніх чотирьох, довела свою неоціненність у підтримці морської сили, що тримає на собі будівлю Імперії*⁴¹.

На їхню думку, у майбутньому відбудеться поступове заміщення вугілля нафтою і якщо питання про доступ до її джерел одразу не вирішити, то втрата Великобританією статусу “*володарки морів*” неминуча, чим неодмінно скористаються не тільки вороги, а й навіть союзники. Аби уникнути такого сценарію розвитку подій, потрібно було встановити контроль над Месопотамією, на чому дуже наполягало керівництво морського відомства. “*Зрозуміло, що невдовзі матиме місце дискусія щодо британських цілей у війні, порядок денний якої повинен включати й проблему утримання Месопотамії, й у зв’язку з цим сподіваємось, що це вкрай важливе для країни питання відносно нафтової ситуації не зникне з поля зору*”, - так у кінці свого меморандуму закликали до коаліційного уряду Д.Ллойд Джорджа перший лорд адміралтейства Е.Гіддіс і перший морський лорд Р.Уїмісс, таким чином повністю підтримавши пропозиції адмірала Е.Слейда⁴².

Вже 31 липня, тобто усього через добу, обидва меморандуми лягли на стіл тодішнього секретаря кабінету міністрів М.Хенкі⁴³. Ознайомившись із названим листом Слейда й зрозумівши важливість викладеного, він наступного дня, користуючись своїм високим службовим положенням, направив листи-звернення до перших осіб держави, відповідальних тим чи іншим чином за зовнішню політику⁴⁴.

На думку Хенкі, голова Форін офісу А.Бальфур краще за інших міг пояснити уряду, чому військові операції в Месопотамії потрібно проводити таким чином, щоб зайняти якомога більше потенційних нафтоносних територій. Звертаючись до нього у листі, він підкреслив: “*Я пишу аби привернути Вашу особливу увагу до меморандуму адмірала Слейда про ситуацію з нафтою в Британській імперії, підписаного першим морським лордом. Я щиро сподіваюся на Вашу здатність прочитати цей лист як найбільш життєво важливий*”⁴⁵.

Аргументуючи свою позицію, Хенкі зазначив, що “*в наступній війні нафта займе місце вугілля в теперішній, а її єдиним потенційним джерелом, який Великобританія може взяти під свій контроль, є Персія й Месопотамія*”. “*Контроль над цими нафтовими джерелами стає першочерговою метою Великобританії у війні*”, - наголосив він⁴⁶.

Іншими адресатами Хенкі стали голова коаліційного уряду Д.Ллойд Джордж, перший лорд Адміралтейства Е.Гіддіс та інші посадовці. За задумом секретаря кабінету міністрів, вони також мали натиснути на воєнне міністерство, щоб воно відновило військові операції в Месопотамії⁴⁷.

Першим відгукнулося, як і слід було очікувати, адміралтейство. Наступного дня, 2 серпня, військово-морське відомство представило на розгляд уряду “*Меморандум про повідомлені нафтові поля в Месопотамії та частині Персії*”. У преамбулі документу було зазначено: “*Усі наступні судження основані на раніше складених німецьких звітах і недавніх*

доповідях геологів, відправлених АПНК від імені британської військової влади для дослідження нафтових покладів⁴⁸. Такий вступ був не випадковий. Аргументуючи у своєму листі необхідність впровадити у життя положення меморандуму Слейда, адміралтейство наочно показало, що поки у Лондоні розмірковують, а АПНК та “люди на місцях” з числа командування експедиційними силами на Середньому Сході намагаються щось робити самотужки, в Берліні вже збагнули стратегічну важливість нафти та не зволікаючи вдалися до практичних дій з її оволодіння.

Через тиждень попередній меморандум адміралтейства підтримало ще одне військове відомство. 9 серпня командуючий штабом військово-повітряних сил генерал-майор Ф. Сайкс направив відповідний лист до уряду. У документі він спочатку зазначив, що у найближчому майбутньому авіація стане головним засобом наступу й оборони як на суші, так і на морі, а потім наголосив: “Я не думаю, що перебільшенням буде сказати, що саме від переваги у повітрі у першу чергу залежатиме існування Британської імперії⁴⁹. “Адмірал Слейд ясно показав у своєму листі, що у Персії та Месопотамії знаходяться найбільші в світі недоторканні ресурси рідкого палива. З огляду на величезну важливість рідкого палива як для авіації, так і для флоту, вкрай потрібно зробити кроки з монополізації усіх можливих джерел поставок нафти та мастил”, - писав генерал-майор Сайкс⁵⁰. У кінці листа він недвозначно підкреслив: “У подальшому усі нафтоносні землі повинні бути захищені від потенційних ворогів дуже широким поясом території⁵¹. Таким чином, військові своє слово на підтримку меморандуму Слейда сказали, тепер черга була за дипломатією.

І хоча на лист Хенкі Бальфур одразу відповів згодою, під час особистої розмови секретар кабінету міністрів помітив невпевненість голови Форін офісу в правильності прийнятого ним рішення підтримати ідею Слейда. Це спонукало Хенкі знов написати Бальфуру як раз напередодні його головної промови щодо цілей Великобританії у війні. І не дарма. Проголошена головою Форін офісу 12 серпня 1918 року новина про британську окупацію нафтоносних провінцій Месопотамії стала не просто неприємною несподіванкою, а справжнім потрясінням для американців й інших союзників. Від заспокійливих слів Бальфура, що це робиться вимушено та лише для забезпечення водою південних територій межиріччя Тигру та Євфрату, вже зайнятих британцями, їм було не легше⁵². Усі прекрасно зрозуміли, що відтепер головною метою британського лева стала месопотамська нафта, а не вода, хоча й вона також дійсно була потрібна. Правда впливла вже наступного дня.

13 серпня Бальфур звернувся з промовою до голів урядів домініонів, присутніх на розширеному засіданні кабінету міністрів. Перед ними він вкотре озвучив тезу про небажання розширення Британської імперії в результаті війни й, як виключення, вимушеність окупації Месопотамії. Голова Форін офісу зауважив, що ще на початку війни вважав би за “велику невдачу” анексувати Месопотамію, але зараз у кінці війни Великобританія повинна стати її “напрямним духом”, навіть якщо межиріччя Тигру та Євфрату формально не анексовано⁵³.

За словами першого дипломата імперії, причина такої політики полягала частково в тому, що обмежене військове втручання є невідворотнім

наслідком ослаблення Туреччини і Росії й неможливості припущення навіть думки про повернення Месопотамії під арабське чи турецьке володарювання. Проте головна причина крилася в іншому - нафті, якої так не вистачало в Британській імперії і якої, як очікувалось, було так багато в месопотамській пустелі. *“Мені байдуже, за якої системи ми збережемо за собою нафту, чи то за допомогою довгострокової оренди або, можливо, чогось іншого, але для мене зрозуміло одне - важливіше за все для нас те, що ця нафта має бути легко доступна”*, - відверто заявив Бальфур на розширеному засіданні уряду⁵⁴.

Заслухавши доповідь Бальфура, прем'єр-міністр Ллойд Джордж додав, що сподівається на військові успіхи в Мосулі ще до кінця війни, і якщо Сполучені Штати приймуть мандат на Палестину й одну з німецьких колоній в Африці, то вони мають бути готові визнати британський контроль над Месопотамією⁵⁵. Така ремарка свідчила не про що інше, як кардинальну зміну погляду голови уряду на майбутнє межиріччя Тигру та Євфрату. Адже ще недавно експедиція в Месопотамію ним вважалася непотрібною й лише відволікала сили від Босфору та Дарданелл, а найбільш бажаним призом, точніше трофеєм, який Великобританія могла здобути у війні, була Палестина.

Однак, як свідчать архівні джерела, завдяки наполегливості Слейда та його однодумців, у британських правлячих колах, не відмовляючись від Палестини, певним чином передивилися свої військові цілі. Проект рішення комітету прем'єр-міністрів домініонів Імперського Воєнного Кабінету щодо Месопотамії полягав у наступному: *“Комітет вражений важливістю отриманих урядом меморандумів (G.T. 5267 і G.T. 5376) щодо ситуації з нафтою в Британській імперії, підготовлених Адміралтейством і начальником штаба військово-повітряних сил, і меморандуму (G.T. 5313) з таким детальним описом обговорюваних нафтових земель Месопотамії та частини Персії”* - було зазначено у документі⁵⁶. *“Ці меморандуми хоча й продовжують проходити попереднє вивчення у департаментах, але комітет вважає, що якщо справді є причина повірити у величезну важливість нафтових земель Месопотамії та військові труднощі не надмірні, - зазначалося у постанові уряду, - начальнику Імперського Генерального штабу належить взяти до уваги бажаність подальшого успіху у Месопотамії, включивши усі нафтоносні землі у зону окупації”*⁵⁷.

Отже, проектом рішення комітету прем'єр-міністрів щодо Месопотамії уряд Великобританії попередньо постановив, що всі нафтоносні території в Месопотамії мають бути окуповані до закінчення бойових дій, бажано без надмірного військового тягаря. *“Така інструкція допомогла дати остаточну характеристику британській політиці в Месопотамії у воєнний час”*, - підкреслив у своїй статті В.Ротвелл⁵⁸. Цілком погоджуючись зі словами британського дослідника з Університету Ексетера, тим не менше треба зауважити, що вже після рішення коаліційного уряду й перемоги Слейда і Хенкі, коли, здавалося, все остаточно зрозуміло й головний напрям нафтової політики, як і її саму, намічено, з'ясування відносин між керівниками бюрократичних структур імперської машини тільки почалося.

Як вірно підмітив Г.Джонс, лист Слейда став каталізатором у довгограючому конфлікті між різними школами мислення в уряді⁵⁹. 12 вересня, тобто через місяць після розгляду документа на засіданні уряду, І.Претіман,

цивільний лорд адміралтейства, виступив проти підтримання морським відомством листа Слейда. Як з'ясувалося, ні він, ні четвертий морський лорд, відповідальний за поставки матеріалів і спорядження, не бачили листа перед тим, як він потрапив до кабінету міністрів. Проте, коли б це трапилося, Претіман, за його словами, все одно був би категорично проти підтримки адміралтейством позначеного АПНК курсу нафтової політики⁶⁰.

Проти такого курсу був і нафтовий комітет, звідки в бік Слейда також полетіли гнівні стріли і з яким у віце-президента АПНК через особливі зв'язки з урядом й без того були натягнуті відносини. Комітет висловив невдоволення тим, що Слейд не порадився перед тим, як відправити листа. Обвинувачуваний, натомість, зазначив, що не зробив це, оскільки буцімто хтось зі співробітників комітету передав таємну інформацію "Шелл". Керівник ще одного впливового відомства, міністр у справах колоній У.Лонг, 18 вересня направив першому лорду адміралтейства Гіддісу гнівного листа зі скаргою на поведінку Слейда, недостойну справжнього джентльмена, яка нагадувала, на його думку, гру у крикет не за правилами⁶¹.

Однак сам Гіддіс ще 17 вересня, тобто за день до листа Лонга, написав у воєнне міністерство, закликаючи обмежити підтримку меморандуму Слейда в частині, що стосувалася важливості нафти Середнього Сходу для Великобританії. Наступного дня голова воєнно-морського відомства попередив начальника управління морської розвідки Р.Холла, від якого Слейд і отримував секретну інформацію, покладену ним в основу меморандуму, що хоча його інтерес до нафти правильний і цілком виправданий, він не повинен перевищувати обсяг повноважень, покладених на очолювану ним службу⁶².

Отже, єдиної думки, не кажучи вже про політику, щодо месопотамської нафти у владних структурах не було. Проте, на щастя АПНК рішення коаліційного уряду щодо месопотамського питання вже було й уся ця внутрішня боротьба змінити намічений курс не могла.

На початку жовтня уряд Великобританії наказав командуючому експедиційними силами в Месопотамії генералу Маршаллу скористатися перевагою, яку подарувала доля британцям у вигляді послаблення Туреччини внаслідок підписання перемир'я між Антантою й Болгарією, й спробувати окупувати всі турецькі території на південь від Таурузьких гір⁶³. Найближче майбутнє Месопотамії було визначено.

Таким чином, меморандум адмірала Е.Слейда "Про ситуацію з нафтою у Британській імперії" від 29 липня 1918 року став відправною точкою для формування нафтової політики Уайтхоллу й був першим у своєму роді. Тому, ставлячись з усією повагою до Дж.Гарет Джонса і В.Ротвелла, дозволимо собі не погодитись з їхніми висновками про відсутність у Великобританії нафтової політики у кінці війни та тривалий час після неї. Вище наведені документи, рішення уряду щодо окупації нафтоносних територій на Середньому Сході та офіційні коментарі до нього яскраво свідчать про зворотне.

Окрім цього, не заперечуючи заслуг М.Хенкі й в цілому погоджуючись з високою оцінкою його діяльності в наведеній англійській історіографії, треба зауважити, що не він, а Е.Слейд визначив головний напрям суперечливої нафтової політики Великобританії. Бо не Хенкі, а він підготував меморандум

“Про ситуацію з нафтою у Британській імперії”.

Отже, заслуга у тому, що положення цього меморандуму були прийняті урядом Великобританії за основу зовнішньої політики на Середньому Сході, також належить не лише Хенкі, який зі свого боку безперечно доклав для цього великих зусиль, а й керівництву АПНК і командуванню Адміралтейства та військово-повітряних сил, які усіляко підтримали починання Слейда. А от питання наскільки їм вдалося втілити в життя задумане та яка доля спіткала таку неоднозначну, сповнену взаємовиключних положень нафтову політику Великобританії після війни, є предметом для окремого дослідження.

¹*Rothwell V.H.* Mesopotamia in British war aims, 1914-1918 / V.H. Rothwell // *The Historical Journal*. - 1970. - Vol. XIII. - №2. - P.273-294.

²Op. cit. - P.289.

³*Gareth Jones G.* The British government and the oil companies 1912-1924: the search for an oil policy / G. Gareth Jones // *The Historical Journal*. - 1977. - Vol.20. - №3. - P.647-672.

⁴Op. cit. - P.667.

⁵Ibid.

⁶*Rothwell V.H.* Op. cit. - P.290.

⁷*Kent M.* Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil, 1900-1920 / Kent M. - L.: Macmillan Press, 1971. - P.125-126.

⁸*Gareth Jones G.* Op. cit. - P.668-672; *Rothwell V.H.* Op. cit. - P.292-294.

⁹Petroleum situation in the British Empire. Memo by Admiral Slade with covering note by Sir R. Wemmys // *The National Archives of United Kingdom*. CAB 24/59, the Cabinet Paper G. - T.5267. - File 29/D/6. - 30.07.18. - P.202-210.

¹⁰Op. cit. - P.203.

¹¹Ibid.

¹²Ibid.

¹³Ibid.

¹⁴Ibid.

¹⁵Ibid.

¹⁶Ibid.

¹⁷Ibid.

¹⁸Ibid.

¹⁹Op. cit. - P.204.

²⁰Op. cit. - P.205.

²¹Op. cit. - P.206.

²²Ibid.

²³Op. cit. - P.207.

²⁴Op. cit. - P.207-208.

²⁵Op. cit. - P.208.

²⁶Ibid.

²⁷Ibid.

²⁸Ibid.

²⁹Ibid.

³⁰Ibid.

³¹Ibid.

³²Ibid.

³³Op. cit. - P.208-209.

³⁴Op. cit. - P.209.

³⁵Ibid.

³⁶Ibid.

³⁷Ibid.

³⁸Op. cit. - P.210.

³⁹Op. cit. - P.203.

⁴⁰Ibid.

⁴¹Ibid.

⁴²Ibid.

⁴³*Gareth Jones G.* Op. cit. - P.667.

⁴⁴*Rothwell V.H.* Op. cit. - P.289.

⁴⁵Ibid.

⁴⁶Ibid.

⁴⁷Ibid.

⁴⁸Reported Oil Fields of Mesopotamia and part of Persia. Notes by the Admiralty // The National Archives of United Kingdom. CAB 24/60, the Cabinet Paper G. - T.5313. - File 29/D/6. - 2.08.18. - P.57.

⁴⁹Petroleum situation in the British Empire. Notes by the Chief of the Air Staff on Admiralty Memorandum № G.T/5267 dated 30th July 1918 // The National Archives of United Kingdom. CAB 24/60, the Cabinet Paper G. - T.5376. - File 29/D/6. - 2.08.18. - P.249.

⁵⁰Ibid.

⁵¹Ibid.

⁵²*Rothwell V.H.* Op. cit. - P.290.

⁵³Ibid.

⁵⁴Ibid.

⁵⁵Op. cit. - P.291.

⁵⁶Report of the committee of prime ministers. Preliminary draft as basis for consideration. Part IV. Military policy to 1918. Turkey // The National Archives of United Kingdom. CAB 23/44a, Imperial War Cabinet minutes: Committee of Prime Ministers of Dominions, I.W.C. 32b. - 16.08.18. - P.193.

⁵⁷Ibid.

⁵⁸*Rothwell V.H.* Op. cit. - P.291.

⁵⁹*Gareth Jones G.* Op. cit. - P.668.

⁶⁰Ibid.

⁶¹Ibid.

⁶²Ibid.

⁶³*Rothwell V.H.* Op. cit. - P.291.

Ласкавий Д.В.

Формирование нефтяной политики Великобритании: меморандум Э.Слейда, 1918 г.

Исследуются причины, обстоятельства и последствия появления меморандума Э.Слейда, его влияние на формирование нефтяной политики Великобритании.

Laskavyi D.V.

Formation of an oil policy of Great Britain: E.Slade's memorandum, 1918

In article the reasons, circumstances and consequences of occurrence of the memorandum of E.Slade, its influence on formation of an oil policy of Great Britain are investigated.

Отримано 9.04.2010